

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ПРОЦЕСУ САМОУСВІДОМЛЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Розглянуто підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників до проблеми поняття «структури процесу самоусвідомлення особистості».

Ключові слова: особистість, самосвідомість, самоусвідомлення, «Я-концепція».

Постановка проблеми

Вступ. Проблема дослідження особливості структури процесу самоусвідомлення особистості у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях в психологічній науці, з одного боку, вважається достатньо дослідженою, але водночас, як показує теоретичний аналіз відповідної літератури, недостатньо вивченою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показав, що проблему самоусвідомлення особистості у сучасній вітчизняній психології досліджували в різних аспектах: Ж. Бадуліна — як особливості професійного самовизначення суб'єктів в різних типах кар'єри, Є. Єфремов — як особливості формування професійного самоусвідомлення на різних стадіях професійного навчання, А. Іноземцева — як вплив професійної самосвідомості студентів на формування психологічної готовності до професійної діяльності, Г. Карпеня — подолання кризи вибору професії як умова розвитку професійної самосвідомості студентів, Є. Косарева — як систему формування професійної самосвідомості педагогів у процесі безперервної професійної освіти, Л. Кочнева — як розвиток професійної самосвідомості студентів ВНЗ, Н. Мащенко — як соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів технічних університетів, С. Передельська — як психологічні умови становлення професійної самосвідомості студентів у процесі педагогічної практики, С. Подосинніков — як психологічні фактори становлення професійної самосвідомості у студентів, О. Простяков — як розвиток готовності студентів до педагогічної діяльності на основі формування професійної самосвідомості, Г. Риднова — як становлення професійної самосвідомості студентів педагогічних спеціальностей в умовах навчання у ВНЗ, І. Тордина — як педагогічні умови формування професійної самосвідомості студентів ВНЗ, С. Філіпова як психолого-акмеологічний супровід розвитку професійної самосвідомості молодих спеціалістів та ін.

З аналізу останніх досліджень і публікацій випливає протиріччя у відсутності теоретичних і практичних сучасних досліджень з проблеми особливостей структури самоусвідомлення особистості взагалі та вимогами сучасної освіти у розвитку особистості зі сформованою професійною свідомістю; розв'язання цього завдання неможливе без дослідження структури самоусвідомлення особистості.

Отже, вивчення структури самоусвідомлення особистості має першочергове значення для розвитку сучасної психологічної науки, оскільки ця проблема є недостатньо дослідженою та розробленою у сучасних психологічних дослідженнях.

На основі аналізу останніх досліджень та публікацій нами були виділені невирішені частини загальної проблеми, зокрема — особливостей структури самоусвідомлення особистості, яким присвячується ця стаття.

Сучасне суспільне життя характеризується динамічністю, інтенсивним розвитком нових складних технологій, що пов'язано із збільшеною потребою у фахівцях високого класу, які адекватно сприймають себе і навколишню дійсність, здатні швидко адаптуватися в складних умовах, приймати відповідальні і водночас творчі рішення. Для цього особистість має бути насамперед впевнена у собі, своїх силах і здібностях, тобто володіти адекватною самооцінкою, а також сформованою, добре розвиненою самосвідомістю. Тому важливим є визначення підходів до поняття «структури процесу самоусвідомлення особистості».

Мета нашої статті — проаналізувати й узагальнити підходи до поняття «структури процесу самоусвідомлення особистості» у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу

Більшість дослідників у галузі філософії, психології, педагогіки вважають, що самосвідомість і самоусвідомлення властиві тільки людині. Поняття «самоусвідомлення» розглядається різними авторами як: «знання людини про саму себе» (О. Спіркін) [1], «усвідомлення людиною самої себе» (Є. Шорохова) [2].

Розглянемо відмінності між поняттями «самосвідомість» і «самоусвідомлення» з погляду різноманітних підходів.

На наш погляд, самоусвідомлення особистості пов'язано з її свідомістю. Свідомість людини спочатку включена в практику її життя. Всі дії людини свідомі, свідомість, яка розуміється як ставлення людини до світу, представляє собою один з його рівнів — рівень самосвідомості. Нечітке розрізнення у філософії та психології цієї обставини призводить до підміни свідомості самосвідомістю, до спотворення картини людської реальності. Отже, свідомість можна розглядати як функцію, атрибут соціальних систем, виводити його зміст і форми з переплетення і диференціації зв'язків системи. Свій зміст свідомість почерпає з соціального буття, точніше, соціальне буття представлено, «викарбовано» у свідомості людини. Людська свідомість є усвідомлення людиною життєвої реальності, соціальних реально-практичних відносин. У такому випадку замість однорідної площини свідомості виявляються її глибинні шари. Свідомість виявляється багатовимірною, об'ємною, вона виявляється причинно-обумовленою на різних одночасно наявних рівнях — соціальному, несвідомому, культурному та ін. Свідомість уявляється складеною з нашарувань генетично різнорідних, у різний час виниклих і за різними законами рухомих структур.

Усвідомлення людиною самої себе не може здійснитися без усвідомлення середовища, в якому вона живе. Формування самосвідомості, зазначає Є. Шорохова, здійснюється в процесі виділення людиною себе із зовнішнього світу. Вже найпростіша форма самосвідомості, що включає усвідомлення «схеми свого тіла», має зовнішньою стороною об'єктивне просторове відношення людини як фізичної істоти до предметів навколишнього світу. Специфіка самоусвідомлення проявляється там, де існує відмінний від свідомості предмет і спосіб відображення навколишнього світу. Самосвідомість відображає активного діяльного суб'єкта, який виступає як певна цілісність. Суб'єкт є внутрішньо суперечлива єдність різноманітних ставлень до світу і себе. Передусім це єдність духовних і матеріальних відносин, які реалізуються в різних формах діяльності. Єдність визначає головну інтеграційну лінію самосвідомості, найважливішу ознаку її предметної сутності. Цей підхід здавна прагнув обґрунтувати єдність ідеальних і матеріальних початків в людині [2].

Структуру самосвідомості з філософського погляду розглядали Г. Гегель, І. Кант. В історії філософії поняття «самосвідомість» неодноразово пов'язували з такими ознаками, як інтегративність і свобода. А свобода розумілась як усвідомлена необхідність. За І. Кантом, об'єктом самоусвідомлення є мислення. Це суттєва властивість, завдяки якій взагалі можливі розумна діяльність, наукове пізнання і застосування його результатів [3].

Самоусвідомлення характеризується І. Кантом як «синтетична єдність аперцепції». Вводячи в науковий обіг це визначення, філософ розуміє його як єдність усвідомлених сприйнять суб'єкта, здійснене через співвідношення цих сприймань до факту «Я мислю». Єдність самосвідомості є трансцендентальною, вона не тільки не дана різноманітним досвідом суб'єкта, але випереджає цей досвід, виступає загальною і необхідною її умовою [3].

Для Г. Гегеля самосвідомість — аспект або момент діяльності, коли індивідуальне зливається із загальним, так що з'являється «Я», яке є «Ми», і «Ми», яке є «Я». Г. Гегель виділяє три основні ступені розвитку самосвідомості, відповідні ступенями зрілості суб'єкта та характером його взаємодії зі світом.

Перша сходинка, «одиночна самосвідомість», є лише усвідомлення власного існування, своєї тотожності й відмінності від інших об'єктів. Цю ступінь розвитку самосвідомості Г. Гегель називає «бажаючою самосвідомістю».

Друга сходинка, «визнає самосвідомість», передбачає виникнення міжособистісних відносин: людина усвідомлює себе як таку, що існує для іншого.

Третя сходинка, «загальна самосвідомість», означає, що взаємодіють «самості», завдяки засвоєнню загальних принципів сім'ї, батьківщини, держави, так само як і всіх чеснот — любові, дружби, хоробрості, честі, слави, усвідомлюють не тільки свої відмінності, а й свою глибоку спільність і навіть тотожність. Ця спільність становить «субстанцію моральності» і робить індивідуальне «Я» моментом, частиною об'єктивного духу [3].

Отже, можна зробити висновок, що розвиток самосвідомості постає закономірним стадіальним процесом, етапи якого відповідають як фазам індивідуального життєвого шляху людини, так і етапам всесвітньої історії. Г. Гегель підкреслює, що індивід відкриває своє «Я» не шляхом інтроспекції, а через інших, у процесі спілкування та діяльності, переходячи від приватного до загального.

З погляду Л. Первина та О. Джона, свідомість представляє собою багатомірне утворення і має певну структуру. Структура свідомості визначається насамперед тим, що вона є процес пізнання дійсності і результат цього процесу — знання [4].

Структура свідомості не зводиться виключно до раціонального мислення. У цьому плані особливе місце займають праці М. Бахтіна, який шукав можливості пізнати чуже «Я» за допомогою невербальних методів і проголосив принцип «автономії» особистості стосовно зовнішнього світу, Л. Виготського, який створив культурно-історичну теорію розвитку психіки і свідомості людини [5], В. Зінченко, який головним елементом формування свідомості людини вважав процес виховання [6].

Серед зарубіжних психологів слід відзначити роботи Д. Брунера, Р. Вудвортса, Д. Вулдріджа, А. Перре-Клермона, З. Фрейда, К. Юнга. Праці цих учених дали можливість виявити структуру свідомості (З. Фрейд, К. Юнг), розглянути психологічні аспекти процесу пізнання (Д. Брунер, Р. Вудвортс). Праці, які присвячені педагогічним аспектам формування свідомості в процесі самоусвідомлення людини, належать відомим педагогам П. Каптереву, Я. Коменському, В. Сухомлинському, К. Ушинському та ін.

Аналіз структури самоусвідомлення особистості спочатку базувався на даних класичної психології, в межах досліджень якої були виділені такі складові свідомості: інтелект, емоції, воля, увага та пам'ять. Свідомість людини не зводиться до інтелектуального (уявного) відображення світу й емоційного переживання відбитого. Функціонування свідомості полягає також у регулюванні діяльності людини, спрямованої на активне перетворення дійсності. Складові свідомості знаходяться в тісному взаємозв'язку, функціонуючи, створюють характерну спрямованість свідомої діяльності особистості.

Отже, питання про структуру самоусвідомлення особистістю своєї свідомості в науці є відкритими, оскільки сучасні психологічні дослідження пропонують своє бачення проблеми, виділяючи у структурі свідомості інші структурні елементи. Наприклад, у межах психоаналітичного підходу (З. Фрейд) у структурі психічної сфери людини виділяється три рівні: інституційно-вольовий — «Сверх-Я» (традиції, ідеали, ціннісні уявлення, домінуючі в культурі, соціальні імперативи і заборони), раціонально-дискурсивний — «Я» (свідомість), чуттєво-емоційний — «Воно» (сукупність інстинктів, комплексів та ін.). У межах психоаналітичного підходу стверджується, що свідоме не тотожне психіці, бо психічне включає в себе і підсвідоме (несвідоме, неусвідомлене). До свідомого відносять такі психічні явища, які проходять через мислення (розум) — наприклад, почуття, емоції, воля [7].

Компоненти самосвідомості, за В. Мерліном, включають компоненти самоусвідомлення:

- свідомість своєї тотожності;
- свідомість свого власного «Я» як активного, діяльнісного початку;

- усвідомлення своїх психічних властивостей і якостей;
- певна система соціально-моральних самооцінок.

Всі ці елементи пов'язані один з одним функціонально та генетично, але формуються вони не одночасно [8].

Можна сказати, що значення самоусвідомлення для функціонування особистості, на наш погляд, полягає в такому:

- 1) самосвідомість сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості, тотожності самому собі в минулому, сьогоденні і майбутньому;
- 2) визначає характер і особливості інтерпретації набутого досвіду;
- 3) служить джерелом очікувань щодо себе і своєї поведінки.

Розглянемо рівні та складові самосвідомості з різних поглядів.

О. Леонтьєв, який дивився на проблему самосвідомості як проблему «високого життєвого значення, що вінчає психологію особистості», розцінював її як проблему невіршену, що вислизає від науково-психологічного аналізу.

Як одиницю самосвідомості О. Леонтьєв виділяє особистісний смисл, який породжується як відношення до мотиву або мети релевантних їх досягненню якостей суб'єкта й оформляється у самосвідомості в значеннях (когнітивний аспект) і емоційних переживаннях (емоційний аспект) [9].

В. Столін говорить про самосвідомість як про феномен, який дає змогу зберегти сталість власної поведінки і відчувати почуття відповідальності за соціальні цінності, які засвоєні індивідом. За В. Століним самосвідомість включає: самопізнання, самоконтроль і саморегуляцію, самооцінку, що включає знання себе й самооцінку, самоприйняття та самоповагу [10].

В. Столін також виділяє за одиницю самосвідомості «конфліктний сенс Я», який відображає зіткнення різних життєвих стосунків людини, її мотивів і діяльностей. Внутрішньоособистісні перешкоди, їх зіткнення у вчинку, реальному або уявному, є основою для ставлення до себе [10].

Б. Айсмонтас розглядає наступну структуру самосвідомості. Він вказує, що самосвідомість складається з трьох основних компонентів:

- самопізнання (містить в собі самовідчуття, самоспостереження і самоаналіз);
- самоставлення (виражається в самопочутті, самолюбстві, сором'язливості і гордості);
- саморегуляція, яка поділяється на короткострокове (самооцінка вчинку) і стратегічне (самовиховання) саморегулювання. Саморегуляція в цілому висловлюється в стриманості, самовладанні і самоконтролі [11].

О. Селезньова вважає, що самосвідомість включає низку таких взаємопов'язаних компонентів, як: когнітивний, емоційно-ціннісний і регуляторний [12].

А. Болотова вказує, що в основі самосвідомості є діяльність самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе і здатність до саморегуляції поведінки. Отже, у структурі самосвідомості особистості розвиваються і функціонують три утворення — образ себе, самооцінка і самоставлення [13].

А. Тихонова пропонує розглядати такі рівні самосвідомості: вищий, теоретичний і метатеоретичний рівень; рівень розробки психології, акмеології та педагогіки; світоглядні, когнітивні ціннісні і діяльнісні уявлення про самого себе, які існують часто у вигляді хаотичного, багатого стереотипами «наївного онтологізму», в повсякденній свідомості індивіда [14].

З погляду В. Мухіної, структурними одиницями самосвідомості є ціннісні орієнтації, які формуються на різних етапах онтогенезу і наповнюють структурні ланки самопізнання. Структура самосвідомості включає в себе орієнтацію на: визнання своєї внутрішньої психічної сутності і зовнішніх фізичних даних; соціальне визнання; фізичні, психічні та соціальні ознаки певної статі; значущі цінності в минулому, сьогоденні і майбутньому; основні права в суспільстві; борг перед людьми. На відміну від універсальної структури свідомості, її змістовне наповнення суворо індивідуально для кожної

людини. Самосвідомість визначається як психологічна структура, яка представляє собою єдність ланок, які розвиваються за певними закономірностями [15].

О. Спіркін розглядає самосвідомість на різних рівнях:

- перший називають самопочуттям — елементарне усвідомлення свого тіла і його вписаність у світ навколишніх речей (це рівень сприйняття);
- другий рівень самосвідомості пов'язаний з усвідомленням себе як частини людського співтовариства, культури, соціальної групи;
- найвищий рівень самосвідомості — свідомість «Я» як зовсім особливого утворення, схожого на «Я» інших людей і разом з тим у чомусь унікального і неповторного, що несе відповідальність за кожен свій вчинок [1].

Л. Столяренко розглядає розвиток самосвідомості як багаторівневий процес:

- безпосередньо-чуттєвий (рівень найпростішого самопізнання, що забезпечує самовідчуття процесів в організмі, психічних станів);
- особистісний (рівень переживань про себе як особистість, якій притаманні сильні і слабкі сторони);
- інтелектуально-аналітичний (рівень усвідомлення змісту власних розумових процесів через самоспостереження і самоаналіз);
- цілеспрямовано-діяльний (симбіоз попередніх рівнів з виходом на мотивовану поведінку через самооцінку, самоконтроль, самокритику, самовираження) [16].

З погляду Л. Улаєвої. під самосвідомістю розуміється процес пізнання людиною самої себе, в результаті якого утворюється уявлення про себе як суб'єкта дій і переживань («образ Я») і складається емоційно-ціннісне ставлення до себе. Теоретичною основою експериментальних досліджень самосвідомості, її структурної організації, розуміння джерел розвитку виступають методологічні принципи особистісного підходу, єдності свідомості і діяльності, принцип розвитку та інші [17].

Істотний внесок у розуміння «Я» особистості внесли дослідження в галузі теоретичної та експериментальної психології Б. Ананьєва, Л. Виготського, О. Леонтьєва, В. Мерліна, С. Рубінштейна, В. Столина, П. Чамати, І. Чеснокової, Є. Шорохової та ін. Психологи розглядають поняття «Я» то як внутрішнє ядро особистості, то як її свідомий початок, то як згусток індивідуальної самосвідомості, систему уявлень людини про себе.

Самосвідомість особистості пов'язана з таким поняттям, як «Я-концепція». «Я-концепція», як правило, розглядається в трьох підструктурах: когнітивної (якості, здібності, зовнішність, самосвідомість), емоційної (самоповага, себелюбство, самоповага) і оціночно-вольової (самооцінка, рівень домагань).

Кожна з названих вище підструктур може бути аналітично розглянута в цілої низці модальностей: «Я-реальне», «Я-ідеальне», «Я-динамічне», «Я-перспективне», «Я-фантастичне», «Я-дзеркальне», «Я-фізичне».

У свою чергу, «Я-концепція» (розрізнення «Я» і «не Я») входить у структуру свідомості (поряд зі свідомістю, цілепокладанням і ставленням).

Р. Бернс запропонував більш диференційовану структуру «Я-концепції». Вважаючи, що змістом «Я-концепції» є система установок, спрямованих на себе, основними структурними компонентами Я-концепції він вважає такі установки: когнітивну, емоційну та поведінкову. «Я-концепція» відіграє трояку роль: вона сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості, визначає інтерпретацію досвіду і є джерелом очікувань [18].

Як складну структуровану картину бачить самосвідомість представник гуманістичного напрямку в психології К. Роджерс. Він вводить поняття «Я-концепція». Його підхід к розумінню «Я-концепції» ґрунтується на таких положеннях:

- поведінка залежить від ракурсу індивідуального сприйняття;
- ракурс індивідуального сприйняття за своєю природою суб'єктивний;
- усяке сприйняття індивіда заломлюється у феноменальному полі його свідомості, центром якого є «Я-концепція»;
- «Я-концепція» — це одночасно і уявлення, і внутрішня сутність індивіда, яка тяжіє до цінностей, які мають культурне походження;
- «Я-концепція» регулює поведінку;

- «Я-концепція» має відносну стабільність і обумовлює досить стійкі схеми поведінки;
- розбіжності між досвідом індивіда та його «Я-концепцією» нейтралізуються за допомогою механізмів психологічного захисту;
- головним спонуканням кожної людини є прагнення до самоактуалізації [19].

Отже, мірою і вихідним пунктом людини в її ставленні до себе виступають передусім інші люди, і самосвідомість має глибоко суспільний характер. У суспільно-розвиненої людини занурення у світ зовнішньої реальності не веде до відключення самосвідомості від самої себе. Свідомий стан психіки постійно супроводжується почуттям свого «Я», хоча ступінь самосвідомості може бути різною — від самого загального, скороминушого контролю над потоком думки, зверненої до зовнішніх об'єктів, до поглиблених роздумів над самим собою, коли «Я» виявляється основним об'єктом свідомості.

З причини того, що самосвідомість людині дана в динамічній формі, існують уявлення про якісні феномени останнього. Г. Олпорт, один з прихильників диспозиційного напрямку в психології, вважає, що кожна людина володіє певним набором стійких якостей (рис особистості), які не тільки роблять її унікальною, а й забезпечують постійність поведінки людини незалежно від перебігу часу і зміни ситуації. Саме свідомість самої себе стоїть над усіма іншими аспектами особистості, синтезує їх [20].

Така спрямованість розвитку особистості через подолання себе і само реалізацію ріднить теорію Г. Олпорта з гуманістичною парадигмою в психології, наприклад, з концепцією самоактуалізації особистості А. Маслоу. Самоактуалізація, згідно з А. Маслоу — це прагнення стати всім, чим можливо стати, реалізувати вроджений потенціал особистості. Нині категорія «самоактуалізація» багато в чому виступає як аналог особистісної зрілості. У свою чергу, рівень розвитку особистості відображає ступінь її самопізнання, усвідомлення своїх потреб і почуттів [21].

Самосвідомість як складова свідомості, являє собою процес проєкції на власну індивідуальність зовнішнього і внутрішнього досвіду, порівняння цих компонентів з наявним соціокультурним знанням і подальшим запитом на самовдосконалення.

Згідно з Ф. Михайловим, у процесі розвитку самосвідомості особистості відбувається самоусвідомлення, самопізнання, яке проявляється в самоспостереженні своїх станів, переживань, думок, в аналізі мотивів вчинків та ін. Самоспостереження може відбуватися як під час здійснення діяльності або спілкування з іншими, так і після цього, у відновленні в пам'яті минулих подій. Самопізнання є основою розвитку постійного самоконтролю та саморегуляції людини. Самоконтроль проявляється в усвідомленні й оцінці суб'єктом власних дій, психічних станів, у регуляції їх протікання на основі вимог і норм діяльності, поведінки та спілкування.

Самооцінці та її розвитку у людини в психології присвячено значну кількість робіт. Розроблено спеціальні методичні процедури вивчення самооцінки. Встановлено, що самооцінка може бути адекватною (реальною, об'єктивною) та неадекватною. У свою чергу, неадекватна самооцінка може бути заниженою і завищеною. Кожна з них специфічним чином проявляється і в життєдіяльності людини.

Самосвідомість тісно пов'язана з рівнем домагань людини, який виявляється в ступені труднощі цілей і завдань, які людина ставить перед собою. Отже, рівень домагань можна розглядати як реалізацію самооцінки людини в діяльності і у взаєминах з іншими. Результатом самопізнання людини є вироблення нею системи уявлень про саму себе або «образ Я» [22].

Отже, можна виділити як мінімум три чітко помітних, але в той же час нерозривно пов'язаних між собою сенсів «Я».

По-перше, це розуміння «Я» як усвідомлення індивідом своєї ідентичності, як принцип суб'єктивності в її чистому вигляді. Це механізм розрізнення себе і протиставлення себе іншому, виражений в суб'єкт-об'єктній опозиції, при цьому досвід себе даний індивіду безпосередньо. Тобто це безпосередньо дана рефлексивно усвідомлена тотожність індивіда. У цьому сенсі людина може розрізнити в собі точку відліку, центр дій, думок та інше, який при цьому не збігається з її конкретним наповненням,

тобто існує центр — «Я» і те, що групується навколо нього: факти свідомості, фізичні дії, комунікативні зв'язки або те, що індивід позначає як «моє».

По-друге, «Я» — це цілісність психічного життя індивіда, сфера досвіду, емпірії, це самоідентифікація в кожній дії, або ж це те саме конкретне наповнення, «моє». У цьому сенсі «Я» розглядається як психологічне, феноменальне, як субстрат для безлічі фізіологічних, психологічних, інтерсуб'єктивних, соціальних переживань, які пов'язуються в часі і відносяться до єдиної особистості.

По-третє, «Я» як центр практичного життя суб'єкта, як управління тілом. У цьому сенсі «Я» приймає рішення, контролює їх втілення в життя і несе відповідальність за своє буття у світі.

Поняття «самоусвідомлення» особистості пов'язано з таким поняттям, як «само-свідомість». Самоусвідомлення особистості виникає у розвитку самосвідомості особистості, у міру того, як вона стає самостійним суб'єктом.

С. Рубінштейн розглядає процес становлення і розвитку самостійності індивіда як реального суб'єкта діяльності у вигляді низки етапів. Він приділяє велику увагу тому факту, що не існує «я» поза ставлень до «ти», і не існує самосвідомості поза усвідомлення іншої людини як самостійного суб'єкта. Спочатку не існує єдності особистості як свідомого суб'єкта, що володіє самосвідомістю [23].

Ю. Орлов розглядає розвиток самоусвідомлення в підлітковому віці. З погляду Ю. Орлова, хоча самоусвідомлення себе відбувається в результаті розвитку самосвідомості, яке виникає внаслідок розвитку свідомості, між ними є суттєва різниця. Усвідомлення самого себе спочатку завжди виникає в результаті ототожнення самого себе з тим, що безпосередньо належать до особистості. Це передусім тіло, близькі (тою мірою, з якою вони ставляться до особистості), предмети, які їй належать, тобто все те, що впливає на особистість і до змін чого вона чутлива. Самоусвідомлення — це усвідомлення особистістю своєї автономності, ідентифікації. Самоусвідомлення являє собою деяку дію, акт, за допомогою якого всі предмети і процеси, які може сприймати особистість, належать до того, що можна назвати «Я» [24].

Отже, на основі проведеного теоретичного аналізу можна зробити висновок, що розвиток самоусвідомлення — це рух від наївного невідання щодо себе до все більш поглибленого самопізнання, яке з'єднується з самооцінкою. Свідомість, самосвідомість і самоусвідомлення особистості формуються одночасно, і їх автономне існування неможливе. У розвитку самосвідомості спостерігаються ті ж періоди, що і в розвитку знань людини про об'єктивний світ: елементарні самовідчуття — самосприйняття — самоуявлення — думки і поняття про себе. Становлення самосвідомості забезпечується суспільно-культурним фактором, взаємодією людини з іншими людьми у сфері ділових і міжособистісних взаємин.

Перспективами нашого подальшого дослідження є емпіричне дослідження особливостей самоусвідомлення особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. — М. : Политиздат, 1972. — 303 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. — М. : Аспект Пресс, 1999 — 375 с.
3. Философия / под ред. Э. Ф. Караваева, Ю. М. Шилкова. — М. : Юрайт, 2004. — 520 с.
4. Первин Л. Психология личности: теория и исследования / Л. Первин, О. Джон. — М. : Аспект Пресс, 2000. — 607 с.
5. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. — М. : Педагогика, 1991. — 480 с.
6. Зинченко В. П. Человек развивающийся / В. П. Зинченко, Е. Б. Моргунов. — М. : Тривола, 1994. — 304 с.
7. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции / З. Фрейд. — СПб. : Питер, 2001. — 256 с.

8. Мерлин В. С. Психология индивидуальности: избр. психол. тр. / В. С. Мерлин, Е. А. Климов. — 2-е изд. — М.: МПСИ, 2009. — 544 с. — (Серия «Психологи России»).
9. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения / А. Н. Леонтьев. — М., 1983. — Т. 1. — 150 с.
10. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. — М., 1983. — 284 с.
11. Айсмонтас Б. Б. Общая психология: схемы / Б. Б. Айсмонтас. — М.: Владос-Пресс, 2002. — 288 с.
12. Селезнева О. В. Динамика становления когнитивного и эмоционально-ценностного компонентов самосознания на протяжении подросткового и юношеского возрастов: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. психол. наук / О. В. Селезнева. — Комсомольск-на-Амуре, 2006. — 96 с.
13. Болотова А. К. Развитие самосознания личности: временной аспект / А. К. Болотова // Вопросы психологии. — 2006. — № 2. — С. 116–125.
14. Тихонова А. А. Самосознание и прогнозирование: акмеологические аспекты: моногр. / А. А. Тихонова. — Ульяновск: Вектор-С, 2008. — 96 с.
15. Мухина В. С. Феноменология развития и бытия личности / В. С. Мухина. — М.: МПСИ. 1999. — 143 с.
16. Столяренко Л. Д. Основы психологии / Л. Д. Столяренко. — Ростов н/Д. — 2005. — 672 с.
17. Уляева Л. Г. Я-физическое в структуре самосознания / Л. Г. Уляева // Юбилейный сборник трудов ученых РГАФК, посвященный 80-летию академии. — М., 1998. — Т. 3. — С. 130–135.
18. Бернс Р. Что такое Я-концепция / Р. Бернс // Психология самосознания: хрестоматия. — Самара: Бахрах — М., 2003. — С. 333–393.
19. Роджерс К. Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию / К. Р. Роджерс. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. — 416 с.
20. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды / Г. Олпорт. — М., 2002. — 462 с.
21. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. — 298 с.
22. Михайлов Ф. Т. Общественное сознание и самосознание индивида / Ф. Т. Михайлов. — М.: Наука, 1990. — 214 с.
23. Рубинштейн С. Л. Самосознание личности и ее жизненный путь. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб., 2002. — 720 с.
24. Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности: кн. для учителя / Ю. М. Орлов. — М.: Просвещение, 1991. — 287 с.

Продан А. А.

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ ПРОЦЕССА САМОСОЗНАНИЯ В ОТЕЧЕСТВЕННЫХ И ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Рассмотрены подходы отечественных и зарубежных исследователей к проблеме понятия «структуры процесса самоосознания личности» в отечественных и зарубежных исследованиях.

Ключевые слова: личность, самосознание, самосознание, «Я-концепция».

Prodan A. A.

STRUCTURAL FEATURES OF THE PROCESS OF CONSCIOUSNESS IN DOMESTIC AND FOREIGN STUDIES

This article examines the approaches of domestic and foreign researchers to the problem of the concept of «structure-Trial of self-awareness of personality» in domestic and foreign studies.

Key words: personality, consciousness, «Self-conception».